

Namık Kemal'in Siyasi Yazılarında Rusya'nın "Şark Meselesi"ndeki Yeri ve Memleketeyn Meselesi

Mithat AYDIN*

ÖZ

Yakın dönem tarihimizin önde gelen aydınlardan Namık Kemal Bey, mensubu olduğu devletin ve ülkenin sorunlarına kayıtsız kalmayarak muhtelif yazılarıyla toplumunu aydınlatmayı kendine görev bilmıştır. Devlet ve toplum hayatına ilişkin yazıları arasında devletlerarası ilişkilere dair yazıları çalışmamızın esasını oluşturmuştur. Bu itibarla, çalışmamızda *Hürriyet*, *Tasvir-i Efkâr*, *İbret* ve *Hadika* gazetelerinde yayımlanan yazıları ele alınarak Kemal Bey'in dönemin büyük devletlerinin "Doğu" siyaseti ve bu çerçevede Memleketeyn meselesi konusundaki görüşleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Onun Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya kaldığı siyasî meselelere bakışı, genel olarak dönemin Osmanlı aydınının düşüncesi ve devletin resmi bilgi kaynaklarıyla paralellik arz etmesi bakımından dikkate değer görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: Namık Kemal, *Tasvir-i Efkâr*, *Etoil d'Orient*, Memleketeyn Meselesi, Şark Meselesi.

ABSTRACT

The Position of Russia in the "Eastern Question" and the Memleketeyn (Bogdan-Moldavia) Problem in Namık Kemal's Political Writings

As one of the prominent intellectuals of the last century Namık Kemal Bey was not oblivious to the problems of the country he was living in. He held himself responsible for illuminating the society. Among his writings concerning social life and the state, the topic of this study is based on the ones related to international relations. Looking at his articles in the newspapers *Hürriyet*, *Tasvir-i Efkâr*, *İbret* and *Hadika* our study tries to exhibit the views of great states of that time on the eastern question and the Memleketeyn issue. It is noteworthy to observe that his personal standpoint towards the political problems that the

* Yrd.Doç.Dr., Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı.
maydin@pamukkale.edu.tr.

Ottoman Empire was facing, was parallel to the views of the Ottoman intellectuals and the official information sources.

Key Words: Namık Kemal, *Tasvir-i Efkâr*, *Etoil d'Orient*, the Memleketeyn Problem, the Eastern Question.

1. Giriş

Asıl adı Mehmed Kemal'dir. "Namık" mahlası Sofya'da bulunduğu sırada şair Binbaşı Eşref Bey tarafından kendine verilmiştir. 21 Aralık 1840'ta Tekirdağ'da dünyaya gelmiştir. Devlet adamları yetiştiren bir aileye mensup olan Namık Kemal, baba tarafından İran savaşlarında şehit düşen Sadrazam Topal Osman'a dayanır. Babası Mustafa Asım Bey, esham müdürlüğü ve II. Abdülhamid'in müneccimbaşılık görevinde bulunmuştur. Sekiz yaşında annesini kaybettikten sonra dedesinin yanında kalmıştır. Dedesinin kaymakamlık görevi nedeniyle 1846-1856 yılları arasında Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli şehir ve kasabasını dolaşmıştır. Asıl yetişmesi de dedesi Abdülatif Paşa'nın yanında kaldığı yıllarda olmuştur. Bayezid ve Valide rüştiyelerindeki kısa süreli tahsilinden sonra aldığı özel dersler onu olgunlaştırmıştır. Dedesinin 1856 yılı Eylülünde Sofya kaymakamlığından azledilmesi üzerine İstanbul'a dönmüştür.

İlk memurluk görevine 8 Kasım 1857'de Tercüme Odası'na atanarak başlamıştır. 1859'da Emtia Gümrüğü Başkâtibi Muavinliği'ne getirilmiş, ancak iki yıl sonra Emtia Gümrüğü Başkâtibi Lofçalı Galib Bey'in Trablus'a tayini nedeniyle Tercüme Odası'na geri dönmüştür. 1861'de eski ve yeni nesil şairleri bir araya getiren Encümen-i Şuarâ'ya dahil olmuştur. 1862 yılında Şinasi ile tanışmış ve onun daveti üzerine *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde muharrir olmuştur. Şinasi'yle tanışması kendisini "klasik şiirin mücerredliğinden (soyutluğundan) toplumun sosyal ve siyâsî muhtevâlî müşahhaslığına (somutluğuna) yönelen bir edip durumuna getirmiştir."¹ Şinasi'nin 1864 yılında Paris'e kaçması üzerine *Tasvir-i Efkâr*'ı tek başına çıkarmıştır.

1865'te meşrutî idareyi tesis etmek amacıyla kurulmuş ve sonradan Yeni Osmanlılar adını almış olan İttifak-ı Hamiyet Cemiyetine üye olmuştur. Ne var ki, cemiyetin toplantıları ve mensupları bir süre sonra tespit edilip Sadrazam Ali Paşa tarafından takibata uğramıştır. 24 Mart 1867 yılında Erzurum Vali Muavinliğine atanıp İstanbul'dan uzaklaştırılmak istenince Ziya Paşa ile beraber Mustafa Fazıl Paşa'dan almış oldukları davet üzerine Paris'e gitmiştir. Aynı yıl Londra'ya geçen Namık Kemal, Ali Suavi ile *Muhbir*'i (31 Ağustos 1867), Ziya Paşa ile de *Hürriyet*'i (29 Haziran 1868) çıkarmıştır. Ziya Paşa ile aralarının açılması üzerine *Hürriyet* gazetesinden 63. sayısından sonra

1 Önder Göçgün (1987), *Nâmık Kemâl*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları:838, Ankara, s.6.

ayrılmıştır (6 Eylül 1869). 24 Kasım 1870'de "hükümet aleyhinde neşriyatta bulunmamak" şartıyla İstanbul'a dönmüş ve Ali Paşa'nın ölümüne kadar da *Diyojen*'e verdiği birkaç yazının dışında yazı yazmamıştır. Mahmud Nedim Paşa'nın çıkardığı genel aftan sonra İstanbul'a dönen Yeni Osmanlılar'la (Nuri, Reşad ve Ebuzziya Tefvik Beylerle) beraber *İbret* gazetesinin yayın hakkını satın alarak yeniden yazmaya başlamıştır (13 Haziran 1872). Ancak "başmuharrir" olarak yazdığı ateşli yazılar, gazetenin yirmi yedi gün sonra dört ay süreyle kapatılmasına neden olmuştur. Kendisi de mutasarrıf olarak Gelibolu'ya gönderilerek İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. 11 Ocak 1873'te azledilip İstanbul'a döndüğünde *İbret* gazetesinde yeniden yazmaya başlamıştır. Gedikpaşa Agop tiyatrosunda sahnelenen "Vatan Yahud Silistre" adlı piyesi halkı sokaklara dökerek ölçüde geniş akisler uyandırmıştır.² 9 Nisan 1873'te "muzır neşriyatta bulunmak" suçu ile Magosa'ya sürülmüştür. 30 Mayıs 1876'da çıkarılan genel af üzerine serbest kalarak İstanbul'a dönmüş ve Şura-yı Devlet (Danıştay) azası olmuştur. 7 Ekimde de Kanun-ı Esasî Encümeni (Anayasa Komisyonu) üyeliği görevine getirilmiştir. Mecliste okuduğu bir şiir üzerine padişahın tahttan indirilebileceğini ima ettiği gerekçesiyle tutuklanmış, fakat muhakemesi yapıldıktan sonra cezaya çarptırılacak bir suç işlemediği anlaşılmıştır. Yine de İstanbul'da oturması sakıncalı bulunduğundan Girit'te ikâmeti istenmiş, ancak kendisinin isteği dikkate alınarak Girit yerine Midilli'ye gönderilmesi kabul edilmiştir (19 Temmuz 1877). 18 Aralık 1879'daki Midilli, 15 Ekim 1884'teki Rodos, Aralık 1887'deki Sakız mutasarrıflıkları görevinden yaklaşık dokuz yıl sonra 2 Aralık 1888 tarihinde Sakız'daki görevindeyken geçirdiği zatürre hastalığı sonucunda hayata gözlerini yummuştur.³

Namık Kemal Bey, devlet, siyaset, edebiyat, kültür ve düşünce yaşamımıza etkisi itibariyle Tanzimat devrinin en büyük değerlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kemal Bey'in meselelere bakış açısı ve fikir dünyamıza kazandırdığı kavramlar, meşrutiyet ve cumhuriyet aydını ve reformcuları için

2 Ebuzziya Tefvik (2006), *Yeni Osmanlılar-İmparatorluğun Son Dönemindeki Genç Türkler*, Günümüz Türkçesine Uygulayan: Şemsettin Kutlu, Pegasus Yayınları, İstanbul, s.437-438.

3 Namık Kemal'in hayatı konusunda bakınız: Önder Göçgün (1987), *Namık Kemâl*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları:838, Ankara; Ebuzziya Tefvik (1304), *Namık Kemal*, İstanbul; Ebuzziya Tefvik (2006), *Yeni Osmanlılar-İmparatorluğun Son Dönemindeki Genç Türkler*, Günümüz Türkçesine Uygulayan: Şemsettin Kutlu, Pegasus Yayınları, İstanbul; Süleyman Nazif (1922), *Namık Kemal*, İstanbul; Ali Ekrem (1999), *Namık Kemal*, MEB Yayınları, İstanbul; Midhat Cemal Kuntay (1944), *Namık Kemal: devrinin insanları ve olaylar arasında, C.I: politika: Namık Kemal'in Sofya dönüşünden Avrupa dönüşüne kadar 1857-1870*, Maarif Vekâleti, [Ankara]; Mehmet Kaplan (1948), *Namık Kemal*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul; Hikmet Dizdaroğlu (1995), *Namık Kemal: Hayatı-Sanatı-Eserleri*, Varlık Yayınları, İstanbul; Ö.Faruk Akün (1993), "Namık Kemal", *İslam Ansiklopedisi*, c.9, İstanbul, s.55-72.

ilham kaynağı olmuştur.⁴ Kimi yazarlar onun ideolog kişiliğinin ancak Ziya Gökalp ile mukayese edilebileceğini ileri sürmüşlerdir. Edebiyat tarihçisi Mehmet Kaplan bu mukayeseyi şöyle yapmıştır: “Namık Kemal, Ziya Gökalp gelinceye kadar Türkiye’nin ruhunu ve zihniyetini teşkil etmiştir. Gökalp’ten sonra başka bir ruh ve zihniyet doğar ve Namık Kemal eski müessiriyetini kaybeder.” Ancak Ziya Gökalp’ı büyük ölçüde hazırlayanlardan birinin Namık Kemal olduğunu gözden kaçırmamak gerekir.⁵

2. Osmanlı Devletine Dair

Namık Kemal’in edebî, sosyal, kültürel, sanatsal meseleler konusunda büyük akisler bulan yazılarının yanı sıra, siyasî hayata dair kaleme almış olduğu çeşitli makaleleri dönemin devletlerarası ilişkileri ve Osmanlı devletinin tasfiyesi sürecinde içinde bulunduğu durumu ortaya koyması açısından dikkate değer görünmektedir. Bütünüyle bakıldığında onun siyasî yazıları, gerek yaşadığı dönemi iyi tahlil etmiş olması, gerekse Osmanlı devletinin istikameti ve Avrupa güçler dengesi hususundaki geleceğe dönük tespitleri açısından ayrı bir önem taşımaktadır.

Öncelikle belirtmek gerekir ki; yazar, Osmanlı devletinin karşı karşıya bulunduğu siyasî meseleleri iki eksen etrafında izaha çalışmıştır: Dâhili ve harici faktörler. Bu itibarla neden-sonuç ilişkisi içinde ele aldığı sorunların ortaya çıkışı ve gelişiminde harici faktörlerden daha ziyade dâhili faktörleri öne çıkarmıştır. Bu makale, siyasî meselelerdeki Rusya faktörüne ve Memleketeyn (Eflak-Buğdan) meselesine hasredildiğinden, yazarın dâhili faktörler konusundaki görüşlerine yer vermemektedir. Bununla beraber bütünlük açısından yazarın bu husustaki tespitlerine kısaca değinmek yararlı olacaktır.

Kemal Bey, temelde “şahs-ı manevi” diye tanımladığı devletin uluslararası platformda saygın ve söz sahibi olabildiğini, sahip olduğu güç ile ilgili görmüştür. Ona göre vaktiyle küçük bir aşiretten “hilafet-i kübra” teşkil eden ve “sademât-ı celadetiyle dünyayı titreten Devlet-i Aliyye”, şimdi içinde bulunduğu idarî, malî, askerî zaaf ile “müzmin bir hastalığın” pençesinde. Fransızların “hasta adam” tabirini konu edindiği bir makalesinde “başı Avrupa dediğimiz devlethane-i medeniyetin en güzel bir noktasına yaslanmış ve üç kıtanın en mühim mevki’lerine uzanmış genç, dinç, güzel, dünya durdukça yaşamağa müste’id bir koca yiğit iken can çekişip yatmakta olan” Osmanlı devletinin yakalandığı “hastalığın” nedenini, “ya hastalığın hakikati nedir?”

4 Namık Kemal’in Cumhuriyetimizin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk ve arkadaşları üzerindeki etkisi konusunda bakınız: Ali Fuad Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İstanbul, İnkılap Kitabevi, (yayın tarihi bulunmamaktadır.)

5 Cavit Orhan Tütemgil (1985), *Yeni Osmanlılardan Bu Yana İngiltere’de Türk Gazeteciliği (1867-1967)*, Belge Yayınları:31, İkinci Baskı, İstanbul, s.71-72.

sorusuyla tartışmış ve kısaca şu tespitte bulunmuştur: "Hastalığın hakikati killet-i rical, killet-i mal, killet-i asker, killet-i esbab ve'l-hasıl killet, killet killet. Her şeyde killet. Anın menşe'i ise istibdâd-ı hükümettir."⁶ Yazar Osmanlı devletinin içinde bulunduğu duruma ilişkin tespit ve getirdiği çözüm önerilerini sık sık Avrupa ile mukayese etme yoluna gitmiştir. "Memalik-i Osmaniyye'nin Yeni Mukâsemesi" başlıklı makalesinde⁷ bu durumu daha somut bir şekilde şöyle ortaya koymuştur:

"... Devlet-i 'Aliyye'nin bekâsı ve tamamiyeti şu idare ile mümkün ve mu-tasavver olur mu bahsine gelinirse bi'z-zarure nefy cevab verilir. Çünkü Avrupa kıt'asını bir mahalleye ve her devlet ve hükümeti birer haneye teşbih ile şöyle yüksek bir dağın başında nazar etmek görürüz ki her hanenin sakinleri kimi dam aktarır kimi pencereleri silip parlatır kimi süpürür kimi siler kimi bağçe beller kimi ağaç budar ve'l-hasıl herkes hanesinin i'marı hizmetiyle durmuyor çalışıyor. İşte bu haneler Avrupa devletlerinin aynıdır. Bir de bunların arasında ve mahallenin en güzel yerinde bir hane görürüz ki temelleri gayet sağlam olduğu halde yerle-rinden oynayıp binanın her canibi inhidâma yüz tutmuş içinde birkaç adam ellerindeki balta ile muttasıl eğrilmiş temelleri kesmeye ve birkaç şahıs dahi üstündeki kiremidleri ve camları soymaya çabalar. Hanenin her tarafında aralıkda alevler görünür biraz kimseler ellerindeki abdest ibrikleriyle su taşıyarak bunları söndürmeye çalışırlar. Halbuki hane-nin dört tarafından ellerinde yanan meş'aleler ile içeri girip yakmağa çalışan düşmanları def'e kimse takayyüd etmez. Asıl hanenin sahipleri olan binlerce nüfus aç ve çıplak kuru tahtalarda yatar. Hanenin halin-den asla haberdar edilmez. Ve biraz haberi olanlar dahi tevekkeltü al Allâh il ile gelen düğün bayramdır diye biri birine teselli vererek oturur. İşte bu da bizim devletimizin halidir. Artık öyle bir muntazam mahalle-de böyle bir hanenin şu hey'etde durması yakışık almayacağından eğer-çi bir zaman hanenin taksim-i arsasındaki ihtilaf, arbedenin bekasına medar olursa da bir gün gelir ki ahali-i mahalle şamatadan gürlütüden ve hanenin nizamsızlığından bîzar olarak ya siz de işinizi yoluna koyup bize benzeyiniz yahud bu mahalleden çıkınız derler. Ve işte o gün hane-nin pencere ve kiremidlerini soyanlar cem' etdikleri emvâli omuzlayıp öteki muntazam hanelerin birine geçer yan gelir bir yeni mütevekkil gürûhu sefil ve sergerdân sürüm sürüm sürünür."

Görüldüğü gibi yazarımız, burada harap ve bir yangının ortasında düşman-ları tarafından kuşatılmış bir hane olarak tasvir ettiği Osmanlı devletinin

6 Namık Kemal (1327), "Hasta Adam", *Makâlât-ı Siyâsiye ve Edebiye*, İstanbul, s.98. Kemal Beyin bu makalesi 24 Kanun-ı evvel 1285 tarihli *Hürriyet* gazetesinin 24 numaralı nüshasında yer almaktadır.

7 *Age*, 9 Kasım 1868, Nu.20, s.3, stn.1.

medeni devletler karşısındaki geriliği ve acizden yakınmaktadır. Çizdiği bu karamsar tabloya rağmen, devletin yeniden eski ruh ve kudretini kazanabileceği inancını taşımakta ve “bize nazar-ı hakaretle bakanlara meyit olmadığımızı bildirelim” demektedir. Bunun ise “sair milletler ne yolda ileri gitmişlerse, o yola girilerek” mümkün olabileceğini belirtmiştir.⁸ Bu çerçevede batının birkaç asırda tecrübe ve fedakârlıklarla kazandıkları sanayi ve bilimi vakit kaybetmeksizin iktibas etmenin zaruretine işaret etmiştir. Bu iktibasın İslamî/millî bir hukuk zemininde gerçekleşebileceğini düşünen yazarımız, temelde batı sistemini “doğu” tefekkürüyle birleştirme yoluna gitmiştir.⁹

3. Avrupalı Devletlerin “Şark” Politikasının Mahiyeti

Kemal Bey, tahayyülündeki ideal devlet fikri ile beraber, Osmanlı devletinin devletler camiasının bir üyesi olarak büyük devletlerle siyasi ilişkilerine yazılarında geniş yer ayırmıştır. Bu itibarla Avrupalıların deyimiyle “Şark”taki meseleleri temelde devletlerarası rekabet, güçler dengesi ve çıkar ilişkileri zemininde ele alan Kemal Bey, mensubu olduğu devlet ve toplumun yaşadığı çağdaki yerini, beklentilerini ve geleceğini tespit açısından başarılı bir stratejist olarak kabul edilebilir. Devletlerarası ilişkilerde yazarımızın altını çizdiği iki ana nokta gözden kaçmamaktadır. Bunlardan biri devletler ve uluslararası ilişkilerde kamuoyu faktörü, diğeri ise meşruiyetin güç ile arz ettiği paralellik.

Bunların ilkinde batıda Türkler hakkındaki ön yargı ve “kötü Türk” imgesinin devletlerarası ilişkilerde belirleyici ve harekete geçirici bir rol oynadığına işaret edilmiştir. Türklere karşı olan önyargı ve imajın gelişmesinde ise yabancı sefaretlere, yerli tercümanlara, İstanbul’a gelen Avrupalılara işaret edilmekle beraber, Avrupalıların basın ve yayın faaliyetleri ön plana çıkarılmıştır. Özellikle Galata ve Beyoğlu’nda kısa bir süre ikamet eden Avrupalıların “lisan bilmediklerinden Osmanlılara ihtilat edemeyip şundan bundan işittikleri şeyleri” gerçekmiş gibi zannederek memleketlerine döndüklerin-

8 Agm., s.3, stn.2.

9 Önder Göçgün (1991), “Namık Kemâl’in Devlet İdeali ve Devletler Arası Münasebetler Hakkındaki Görüşleri”, *Türk Edebiyatı Araştırmaları*, c.1, Selçuk Üniversitesi Yayınları No:90, Konya, s.207. Bu noktada N.Kemal’in meşruiyet (parlamentarizm), vatan, hürriyet, kamuoyu konusundaki görüşleri çeşitli çalışmalara konu olmuştur. Burada bu hususları tekrar ele almayı gerekli görmemekle beraber, Kemal Bey’in “hük-m-i şeri’ata” atfetmiş olduğu önemin, İslamiyet’in ayrıca “birlik” prensibinden ileri gelmiş olduğunu belirtmek gerekir: “İslamiyet vahdete gelmeyi emrediyor. Binaenaleyh buralarda Lazlık, Arnavadlık, Kürdlük, Arablık deâvisinin zuhuru muhâl hükmündedir.” Önder Göçgün, “Namık Kemâl’in Devlet İdeali...”, s.208 (*İbret*, 13 Haziran 1288). Yine de onun millet tasavvuru Osmanlılık fikri etrafında biçimlenmiştir. Ona göre vatanda hukukça eşit, menfaatçe müşterek bulunan herkesin dil ve mezhep daiyesiyle birbirinden ayrılmasının mümkün olmayacağıdır. Namık Kemal (1327), “İmtizâc-ı Akvâm”, *Makalât-ı Siyasiye ve Edebiye*, İstanbul, s.244. (*İbret*, 20 Haziran 1288, Nu.14).

de "gûnâgûn erâcif ile" yazmış oldukları "mimlû kitaplar" oldukça müessir olmuştur. Bu tür yayınlar, batı kamuoyunda itimat ve itibar gören, Rusya tarafından "Şark meselesinin hallinde" istifade edilen bir araç olarak telakki edilmiştir.¹⁰

Kemal Bey, devletlerin bekası ve toplumsal barışın temininde adaletin vazgeçilmez bir unsur olduğuna inanmasına rağmen, yaşadığı çağda geçerli olan düzenin, güçlünün zayıfı ezdiği bir sömürge sistemiyle işlediğini düşünmüştür. Büyük devletlerin "Şark Meselesi"ndeki tavrını da bu çerçevede ele almış, meseleyi Osmanlı devletinin tasfiyesi sorunu olarak görmüştür. Bu bakımdan büyük devletlerin Babıali üzerindeki nüfuzunu ve siyaseten ve iktisaden "müdahale" siyasetini "Şark Meselesi"nin en önemli konularından biri olarak ele almıştır ki, ona göre "devlet umûr-ı hariciyeden olan veyahud harice te'alluku bulunan mesâ'il bu yolda idare ederse cins ve mezheb ve ta'assub ve medeniyet gibi mesa'il-i asliyeden değil, adeta bir köyün ve dağ başında bir manastırın şikâyetinden bile bir şark meselesi tevellüd edebilmek en ziyâde ihtimale karib olan hallerdendir."¹¹ Dolayısıyla sıradan bir bahane, "şark meselesi"nin büyük devletlerin gündemini işgal etmesine yetmiştir. Büyük devletlerin meseledeki müdahale siyasetinin en önemli aracının da din/mezhep davası olduğunu ifade etmiştir: "...Avrupaca efkâr-ı umûmiye buralarda mezheb da'vasının hakkaniyeti pâmal etdiğine zâhib olduğu için mülkûn hangi tarafında bir hadise zuhûr ederse da'ima mağdûr addettiği fırkayı himâye etmek istediğinden tahaddüs etmiş bir hal kıyas olunur."¹²

Kemal Bey, yazılarının pek çoğunda batılı devletlerin gerek din/mezhep meseleleriyle, gerekse Osmanlı devletindeki ayrılıkçı hareketlerle ortaya çıkan "Şark Meselesi"ne müdahalesinin haksız olduğunu izaha çalışmış, Osmanlı devletine yöneltilen eleştiri ve suçlamaları "müdahaleyi" meşrulaştırmanın vasıtası olarak görmüştür. Her ne kadar Osmanlı devletinin kötü yönetildiğine ve idarenin değişmesine inanmasına rağmen,¹³ Osmanlı dev-

10 Bkz: *Hürriyet*, "Memâlik-i Osmaniye'nin Yeni Mukâsesesi", 9 Kasım 1868, Nu.20, s.1, stn.1-2; Tasvir-i Efkar, "Hareket-i Fikriye ...", 10 Teşrin-i Evvel 1283, Nu.430, s.1.

11 Namık Kemal, (1327), "Şark Meselesi", *Makâlât-ı Siyâsiye ve Edebiye*, İstanbul, s.22.

12 Namık Kemal, *agm.*, s.1.

13 Osmanlı devletinin kötü idaresinin, Kemal Bey'in pek çok siyasi ve sosyal içerikli yazısına konu olduğu bilinmektedir. Bununla beraber, İngiltere Dışişleri Bakanı Stanley'in bir konuşması vesilesiyle Osmanlı devletinin mevcut idaresi ile ilgili olarak *Hürriyet* gazetesinin 30 Kasım 1868 tarihli nüshasında geniş bir değerlendirme yazısı kaleme almıştır. Stanley'in "15 sene evvel bedihi surette olan ahvali vaktiyle görmekten iğmâz eyledik. Neticesinde maatteessüf Kırım Muharebesi'ne incizâb mecburiyetinde bulunduk. Benim zannıma göre bugün Devlet-i 'Aliyye'yi ihafe eden mehâlik yine o menba'dan zuhur etmesi değildir. Şimdi devlet-i müşarünileyhayı muhatara-yı hariciye değil bir mühlike-i dahiliye ihafe ediyor. Bir devletin

leti için ileri sürülen iddiaları, samimi bulmamış, Batılı devletlerin bir çifte standardı olarak görmüştür. Kemal Bey, görüşlerindeki haklılığı ispat için sık sık Osmanlı devletine yöneltile eleştirileri Avrupalı devletlerin emperyal politikalarıyla mukayese etme yoluna gitmiştir.

4. Osmanlı Devleti ve Rusya

Paris Antlaşması (1855) ile Osmanlı devletinin toprak bütünlüğü ve bağımsızlığı güvence altına alınarak Rus yayılma siyasetine set çekilmişse de, Rusya, Osmanlı devlet adamları ve aydınları nazarında tehlikeli ve tehditkâr bir devlet olma vasfını devam ettirmiştir. Kemal Bey'e göre Rusya devleti, Çar Petro'nun vasiyetindeki her hükmü bir "nass-ı mübeyyin" olarak görmeye devam etmiştir.¹⁴ Petro'nun vasiyetinden kasıt ise Osmanlı topraklarının istilasıdır. 1870'de Paris Antlaşması'nın Karadeniz ile ilgili maddelerinin lağv edilerek "Karadeniz'in serbestliği"nin kabul edilmesi, Rus taleplerinin ve istila siyasetinin nihayete ermediğinin somut bir işareti olmuştur. Rusya'nın ne yaptığı ve yapmak istediğini, 200 seneden beri Avrupa'daki bütün meselelere karışması ve topraklarını kılıç gücüyle iki-üç katına çıkarmış olmasından görmek mümkündür. Bu nedenle mahud vasiyetname herkesin gözünün önünde durmaktadır. Ruslar kuvvetli bir müttefik bulamadığı için Avrupa'nın taksimine ve Balkan yolu üzerindeki sağlam tahkimattan dolayı İstanbul'un zaptına muvaffak olamamış, bu sebeple de "cihangirlik" davasını Asya ortalarından ve Hint taraflarından bir yol açarak devam ettirmeye çalışmıştır.¹⁵

Rusya'nın emperyal talep ve eylemleri Rus matbuatı tarafından da desteklenmiş ve hatta tahrik edilmiştir. "Şark Meselesi'ni fitillemek için uzun

malîyesinin karışıklığına ve eyalâtında zuhur eden isyanlara karşı ise ne düvel-i sa'irenin bir nevî ittifâkı ve ne de Avrupa'nın bir türlü kefaleti muhafaza edebilir" şeklindeki sözlerinden hareketle Osmanlı devletinin mevcut dahilî idaresi hakkında şunları söylemiştir: "Mülkün izmihlali(ni) daha birkaç seneler te'hîr etmek kâbilirdir. Fakat idare-i hâzıra bu halde durdukça korkulan beliyelerin bugün yarın patlaması karibü'l-ihtimal ve idare değişmezse evvel ve ahir zuhuru ise her halde şübheden varestedir. Şurasının beyanına cesaret ederiz ki Lord İstanbul dahi mülkün halini tamamiyle bilemez ve öyle hakikatler vardır ki işitse inanmaz çünkü müştekiler bile çekilen mazlumiyetin garaza haml olunmasından ihtirazen tamamiyle beyanına cesaret edemiyorlar." Yazarımız, devletin içinde bulunduğu kötü durumun Babialı tarafından herkesten saklandığını, bu yönde gazetelere sansür uygulandığını belirtmektedir. Buna dair verdiği çarpıcı bir örnekte, *Tasvir-i Efkâr*'ın 464 numaralı nüshasında yer alan bir bendin çıkarılmasını izah eder. Söz konusu gazetede "Devlet-i 'Aliyye ise Şark Meselesi'nden dolayı şiddetli bir buhran içindedir" şeklinde yer alan bir ibarenin sadrazam tarafından çıkarılması istenir. Buna gerekçe olarak da gazetenin kenarına sadrazamın kendi kırmızı kalemiyle "devletin aczini ahâlisine bildirmek muvafık-ı hamiyet değildir" yollu bir "tekdir" yazılır. *Hürriyet*, "İngiltere Hariciye Vekili...", 30 Kasım 1868, Nu.23, s.1-2.

14 *Tasvir-i Efkâr*, "Hareket-i Fikriye ..." 10 Teşrin-i evvel 1283, Nu.430, s.2, stn. 2.

15 *İbret*, "Asya'nın Hali", 2 Teşrin-i sani, 1288, Nu.53, s.1.

uzadıya makaleler neşr edilmiştir.¹⁶ Bu çerçevede Balkan Slavlarının (Sırp, Bulgar, Karadağlıların) toprak talepleri başta olmak üzere Slavist talepler Rus gazeteleri tarafından dillendirilmiştir. Söz konusu gazeteler arasında "Petersburg kabinesinetosunun aks-i sedası hükmünde olan" "Nor gazetesi" gibi yarı resmi gazetelerin bulunması¹⁷ meselenin önemini bir kat daha artırmaktadır.

Kemal Bey'e göre Rusya'nın "istila-yı 'âlem esbâbı" ortadayken, Avrupalı devletler "uyumaya" devam etmektedir. Oysa, Rus tehlikesinin sadece İngiltere'yi değil, bütün Avrupa'yı derinden sarsacak sonuçlar doğurması muhtemeldir.

Zira, "öyle bir mütegalib hükümet muhit-i şimalîden muhit-i cenubîye kadar sarkıp da bütün cihan-ı medeniyeti kucakladıktan ve Çin'i ufak bir darbe ile taht-ı esarete aldıktan sonra pençesinden Avrupa'nın istiklâlini kimler kurtarabilir? Memâlik-i mütemeddine ticaretinin limanlarından iki mil harice çıkmasına kimler imkân bulacak? Efkâr-ı beşere bütün mükevennâtı ihâta edecek kadar vüs'at vermekte olan darü'l- fünûnları Kazaklara kışla olmaktan kimler muhafaza edecek? Şimdi bütün Rusya mülkünü satın almaya muktedir görünen bankaların adı birer köşe sarrafı halinde kalmasına kimler çaresiz olacak? İhtimal ki şu mülâhazatımız hayalâta haml olunur. Evet bir bilene kadar mütehakkikü'l-vukû' olsa yine bir dereceye kadar vehmiyyâtdan add etmek nekâyis-ı beşeriye mukteziyâtındandır."¹⁸

Asya'daki Rus istilasının Avrupa için vehâmet derecesinde sonuçlar doğuracağını düşünen Kemal Bey, Avrupalı devletlerin sorumluluk almayan, umursamaz tavrından yakınmıştır. Ona göre tarihî tecrübeler ortada iken,

16 *Hadika*, "Şimâle Nim Nigâh", 18 Kanun-ı evvel 1289, Nu.26, s.1, stn.1.

17 *Age*, "Şimâle Nim Nigâh", 18 Kanun-ı evvel 1289, Nu.26, s.1, stn.1. Kemal Bey bu yazısında Rus gazetelerinin kimi yazılarında gerçek niyetlerini gizleyerek Babıalı'ye karşı iyi niyetle nasihatvari birtakım sözler serdetmelerini ve Avusturya'nın Rusya karşısı bir yola kaymaması konusundaki yorumlarını "hedef saptırmak" olarak görmüştür. Mesela bir Moskova gazetesi "Şark Meselesi"nde Avusturya'nın pozisyonunu ele alırken Prens Bismarck'ın Frankfurt diyetindeki bir konuşmasında "Şark bir barut fıçısına ve Avusturya anın üzerine oturmuş bir adama benzer" şeklindeki sözünden hareketle "Hakikaten Avusturya üzerine oturmuş olduğu barut fıçısını ateş almaktan muhafaza için şarkdaki yaramaz dostlarından ihtiraz üzere bulunmalı ve bir dağdağayı mucib olmamak için neticesi mechul politikalara sülûk etmemelidir" dediğinde Kemal Bey şu karşılığı vermiştir: "Moskov gazetesi bu bendi niçün neşr ediyor. Bilir misiniz? Bazı kere insan kendi fikrini ketm etmek için başkasının fikrine ittiba' tavrı gösterdiği gibi bu gazetede Şark Mes'elesi namına Moskovların arbede çıkarmamak azm-i kat'isinde bulduklarına halkı bununla inandırmak istiyor. Hele bu bende mukaddime olarak yazdığı makalede o derecede tuhaf bir lisan kullanmış ki bir kere okuyanlar –şapka üzerine fes giymiş ve yakışıp yakışmadığını olsun kimseden sorup öğrenmeyerek meydana çıkmış– bir sade dillik eser kalemi olduğunu anlamamak kâbil olamaz." *Hadika*, "Şimâle Nim Nigâh", 18 Kanun-ı evvel 1289, Nu.26, s.1, stn.1-2.

18 *İbret*, "Asya'nın Hali", 2 Teşrin-i sani, 1288, Nu.53, s.1, stn.2-3.

birkaç bin yıl sonra tükenmesinden korkulan kömür madenleri için bile şimdiden araştırma çareleri hususunda olağanüstü ihtiyatkâr davranan “mîleli mütemeddinin göğüslerine havale olunacak şemşir-i tegallüb ve boğazlarına geçirilecek zincîr-i esâret gözleri önünde dökülüp dururken” hâlâ “seyircilik” etmeleri anlaşılmasız bir durumdur. Bu nedenle Kemal Bey, bir devletin, topraklarına Avrupa’da küçük bir toprak ilave etmek istediğinde “kıyametler koparan” Avrupalı devletlerin, “Rusya’nın Asya’yı bütün bütün taht-ı istilâyâ alırcasına ihtiyâr ettiği ticârâtdan muvâzene-i âleme terettüb edecek hal-ler için ne vakte kadar ses çıkarmayacaklarını” sorgular. “Asya ortalarında Rusya’nın ticaretine bir sedd hasıl etmek, Çin’de birkaç Hristiyan peyda etmek için ordularla misyoner göndermek kadar da fedakârlığa değmez mi?” der.¹⁹

Bu sessizliğin hiç değilse Rus saldırısı karşısındaki kavimlere eğitmen ve silah gönderilerek bozulması gerekir. Kemal Bey, Avrupalı devletlerin Asya’daki Rus istilası karşısında gösterdiği kayıtsızlık ve bunun doğurabileceği sonuçlar konusundaki sözlerini şöyle devam ettirmiştir:

“Kırım’ın, Lehistan’ın, Çerkesistan’ın zabtolunacağına vaktiyle ehemmiyet vermeyen devletler, acaba o ihmallerden şimdi hoşnud mudurlar? Şimdi Buhara’da, Hive’de bu kadar yerlerin istila gördüğünü masal gibi dinleyen hükümetler, acaba bundan 50-60 sene sonra bu kayıtsızlıklardan memnun mu kalacaklardır? Zannolunur mu ki, bir kere Asya-yı Şarkî, Rusya gibi bir mütegalib devletin zir-i idaresine düşerek ta’limât-ı harbiyeye alıştıktan sonra eyer üstünde yatar ve kırağının südüne kana’at eder milyon milyon cengâverden mürekkebe olmak üzere çıkaracağı ordulara Avrupa’nın kuvveti mukavemet edebilirsin? Hatırlara gelir mi ki, Hind ve Çin hazineleri bütün Asya’yı silahlandırabilecek kadar para vermeğe muktedir olsun? Hayf bu kadar gaflete! Yazık cihan-ı medeniyete.”²⁰

Rus tehdidi karşısında, çıkarları itibariyle Avrupalı devletler arasında en büyük çıkışı göstermesi gereken devlet İngiltere idi. Her şeyden önce Asya’daki Rus istilası, İngiltere’nin 1757’den beri elinde tuttuğu ve “Doğu” siyasetinin esasını oluşturan Hindistan’a yönelmekteydi. Açıkçası Asya’nın istilası, İngiltere’nin “Hindistan’ca henüz teessüs ve takarrürü müşkil olan ticaret-i külliyesi tehlikeye düşmekte olduğu gibi memâlik-i Osmaniye’de olan revâbit-ı menafi’ine” yönelmiş büyük bir tehlikeydi.²¹ Hele bu tehlike Afganistan sınırına dayanmışken, İngiltere, mukabele edecek hangi kuvve-

19 Agm., s.1, stn.3-4.

20 Agm., s.1, stn.4.

21 *Hürriyet*, “Memâlik-i Osmaniye’nin Yeni Mukâsemesi”, 9 Kasım 1868, Nu.20, s.3, stn.1.

tine güvenebilirdi?" Üstelik İngiliz idaresinin canından bıktırdığı Hindlilerin²² muhtemel bir İngiliz-Rus savaşında İngilizlerin değil, Rusların yanında yer alması şüphesizdi. Yazarımız, bu noktada Hindistan'da İngiliz idaresine karşı olan hoşnutsuzluğu hatırlatmakla beraber, Rusların ele geçirmiş olduğu yerlerdeki idarenin makul ve dolayısıyla da bölge insanını kendine ısındırarak nitelikte olduğunu ileri sürmektedir. Zira, Rusya gittiği yerlerin a'yân ve eşrafını bir memleket hanlığına veya bir büyük ordu riyasetine tayin ederken, İngiltere ise kurmuş olduğu idarî ve askerî sisteminde elindeki yerlerin ne kadar ileri geleni varsa hepsini "mülk-i mevrûsundan" mahrum bırakmıştır. İngilizler, yerli unsurdan kimseye bir taburun idaresini bile vermemişlerdir. Bu nedenle oradaki "safdilân-ı bedâvetin" Rusya'nın demirini İngiltere'nin altınından üstün tuttuğunu söylemek mümkündür.²³

Bu itibarla, Rus hegemonyası herkesten fazla büyük bir devlet olarak İngiltere'nin nüfuz ve çıkarlarını tehdit etmekteydi. Buna paralel olarak da herkesten fazla İngiltere'ye sorumluluk almak düşüyordu. Hatta, bu yıllarda Osmanlı devletinin taksimi bağlamında Amerika Birleşik Devletleri'ne Girit'in verilebileceği görüşü ortaya atıldığında, bunun denizdeki İngiliz itibarını zedeleyeceği ve dolayısıyla da İngiltere'nin Osmanlı devletinin taksimine muvafakat etmeyeceği nazarıyla bakılmıştır.²⁴

"Doğu"da İngiliz-Rus çıkarları ve rekabeti bu minval üzere gelişirken, Kemal Bey, Osmanlı devletinin "denge" siyasetinde dayanak noktası yaptığı İngiltere ile ilişkilerinin iyi bir düzeyde olmadığını düşünmüştür. Daha doğrusu Babıalî'nin harici siyasetinde İngiltere'nin nüfuzundan yararlanamadığını gözlemleyen Kemal Bey, bu yöndeki müspet politikanın da Mustafa Reşit Paşa'nın ölümünden sonra son bulmuş olduğuna inanmıştır. Özellikle Fransa'ya meyleden Ali ve Fuad Paşaların politikalarını "hatalı" ve yetersiz bulmuş ve böylece Osmanlı devletinin dış politikasının "mesleksiz" bir veya birkaç kişinin inisiyatifine bırakılmış olmasından yakınmıştır:

"Her ne hal ise müşârunileyh (Reşid Paşa) vefat edip de meydan-ı istiklâl bütün bütün berikilere kalınca İngiltere'nin nüfuzunu âmâl-ı şahsiye yolunda istenildiği kadar isti'mâl edebilmek kâbil olamadığı için dünyanın cüz'î ve küllî her işine müdâhale ile herzevekil-i kâ'inât unvân-ı ma'rûfunun mâ sadak-ı müşahhası olan Napolyon'a dönüldüler. Ve ara sıra Avusturya'ya da merci'iyet vermekden hâli olmadılar.

22 "İstihsal-ı servet için oralara atılıp giden zâdegânın zulmü ve papasların ilkaât ve tasdîâtı ve tüccarın hırs ve tama'ı Hindlileri o derecede canından bîzar etmiştir." *İbret*, "Asya'nın Hali", 2 Teşrin-i sani, 1288, Nu.53, s.1, stn.2.

23 *İbret*, "Asya'nın Hali", 2 Teşrin-i sani, 1288, Nu.53, s.1, stn.2.

24 *Hürriyet*, "Memâlik-i Osmaniye'nin Yeni Mukâsesesi", 9 Kasım 1868, Nu.20, s.3, stn.1.

Bu mesleğin en büyük hatası Devlet-i Aliyye'nin politikasını, mesleksiz bir veya birkaç şahsın âmâlîne tevdi' etmekde idi. Vakı'a Reşid Paşa da hemân her fiilinde İngiltere'ye istinâd ederdi. Fakat İngiltere'nin meslek-i siyâseti Fransa ve Avusturya idâreleri gibi şahıs ile ka'im değil, birkaç asırdan beri yerleşmiş ve her fırka tarafından iltizâm olunmuş mu'ayyen bir tarik olmak cihetiyle müşârünileyhe göre istinâd ettiği kuvvetin mâhiyet ve temâyülâtını idrâk ederek tedâbirini anâ (ona) tevfik etmek kâbil idi."²⁵

5. Memleketeyn Meselesi

Memleketeyn (Eflak-Buğdan) meselesi Namık Kemal'in siyâsî yazılarına konu olan meselelerin başında gelmektedir. Daha ziyade *Tasvir-i Efkâr*'da yayımlanan yazılarında meselenin mahiyeti, hukukî boyutu, iç ve dış akisleri hususunda önemli bilgiler vermiştir. Diğer taraftan meseleye bakışı ve ileri sürdüğü görüşler, genel olarak dönemin Osmanlı basını ve aydın sınıfı arasındaki atmosferi yansıtmaya açısından dikkate değer.

Tasvir-i Efkâr'da Memleketeyn meselesine dair yazılara 375. sayıdan itibaren yer verildiğini görmekteyiz. Bu yazıların muharriri olan Kemal Bey'in belirttiğine göre, Memleketeyn meselesi "herkesin nazar-ı dikkatine matuf" idi. Zira gelinen noktada Eflak ve Buğdan'ın birleştirilmesi yolunda atılan adımlar önemli bir sürece girmişti ki bu, Osmanlı devletinin Memleketeyn'i kaybindan başka bir anlam ifade etmiyordu. Üstelik bu durumun diğer Osmanlı Gayrimüslim unsurları üzerinde de menfi tesirler bırakacağı aşîkârdı.

İki prensliğin birleştirilmesi süreci Paris Antlaşması'ndan sonra hız kazanmakla beraber, Osmanlı devletinin buradaki etkisini yok derecesine indirgeyen süreç daha Edirne Antlaşması'yla başlamıştır. Buna paralel olarak süreç, Rusya devletinin, Osmanlı devletinden almış olduğu resmi bir taahhütname ile "hakk-ı kefâlete" haiz olarak Memleketeyn'in işlerine iştirak etmesiyle lehine işlemiştir. Kemal Bey, Rusların Memleketeyn'in içişlerine müdahalesini Rusya'nın "zincir-i esâret altına almak istediği milletleri hürriyet havalarıyla ayaklandırmak"tan ibaret "eski bir politika" olarak görmüştür. Kırım Savaşı'nı da buna somut bir delil olarak göstermiştir.²⁶ Ancak, Paris Antlaşması'nın Osmanlı devletinin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü Avrupalı devletlerin ortak kefaleti altına almasıyla Rusya'nın "Şark politikası" büyük bir darbe yemiştir. Bununla beraber Paris Antlaşması'yla Memleketeyn, Osmanlı devletinin hükümlerlik hakları devam ettiği, ayrı ayrı meclislere sahip, hiçbir devletin içişlerine müdahale edemeyeceği özerk bir statü

25 Namık Kemal, "Şark Meselesi", s.13-14.

26 *Tasvir-i Efkâr*, "Şimdiki Halde Herkesin...", 14 Mart 1283, Nu.375, s.1.

kazanmıştır.²⁷ Bu ise, ulusçuluk akımının gelişmekte olduğu Memleketeyn'de birleşme taraftarlarını harekete geçirmiş ve yeni diplomatik sorunlara yol açmıştır.

Nitekim 1857 Haziranında Buğdan'da yapılan ve iki eyaletin birleşmesine aleyhtar olanların kazandığı seçimler, Fransa'nın, Yaş kaymakamı "Vogorides'in seçimlere hile karıştırdığı ve bu şahsın Osmanlı devletinin adamı olduğu" gerekçesiyle fırtınalar koparması ve kendisine Rusya, Prusya ve Piyemonte'nin de destek vermesi üzerine iptal edilmiş ve üç ay sonra yenilenmiştir. 19 Eylülde Buğdan'da, 26 Eylülde Eflâk'ta yapılan seçimleri bu defa birleşme taraftarları kazanmıştır. Her iki eyaletin 8 Ekimde yaptıkları toplantıda da iki eyaletin "Romanya" adı altında birleşmesi ve Avrupa hükümdar ailesinden birinin bu birliğin başına getirilmesi kararı alınmıştır. Bu fiili durum, Paris'te uluslararası bir konferansın toplanmasına ve 19 Ağustosta "Paris Konvansiyonu"nun imzalanmasına neden olmuştur. Konvansiyon'a göre iki eyalet, Osmanlı egemenliğinde kalmak şartıyla "Eflak ve Buğdan Birleşik Beylikleri" adını alacak, her birinin ayrı beyleri ve meclisleri, ortak ordusu olacak, iki eyaletin sorunlarını görüşmek ve karar almak için de bir "Merkezi Komisyon" kurulacaktı. Böylece birleşme yolunda önemli bir adım atılmış oluyordu. Nitekim, Buğdan meclisinin 17 Ocak 1859'da voyvodaliğe seçmiş olduğu Fransız yanlısı Albay Alexandre Jean Couza'nın Eflak meclisince de voyvoda olarak seçilmesi üzerine (5 Şubat) iki eyalet fiilen birleşmiştir. Bu yeni durum, büyük devletlerin baskıyla Osmanlı devleti tarafından 24 Eylül 1859 tarihli bir fermanla kabul ve ilan edilmiştir.²⁸

Eyaletlerin birleşmesi yönünde işleyen süreç Kemal Bey'in muhtelif eleştirileri ve değerlendirme yazılarına konu olmuştur. Bu bağlamda üzerinde durduğu hususlardan biri de Eflak ve Buğdan halkının temayülü ve ileri sürdükleri taleplerin meşruiyeti meselesi olmuştur. Meselenin halli için temel olarak Eflâklılar Memleketeyn'in bir yabancı prensin idaresine bırakılmasını isterken, Buğdanlılar Eflâk'tan ayrılarak yönetimlerini içlerinden seçecekleri bir voyvodaya havale etmeyi talep etmişlerdir. Kemal Bey öncelikle bu talepleri, bağımsızlığın uzak amaçları olarak görmüştür. Diğer taraftan, Avrupa'da milletlerin taleplerinin antlaşma hükümlerinin yerine geçemeyeceğinden bahisle Memleketeyn ahalisinin davasının hakkaniyete uygun

27 Aynı zamanda antlaşmanın 23. maddesine göre Osmanlı devleti ve antlaşmaya imza koyan devletlerin temsilcilerinden oluşan bir komisyon, iki eyaletin durumunu inceleyip teşkilatlanmasının esaslarını belirleyecekti. Ayrıca devletler arasında kararlaştırılacak bir nizamname padişahça ilan edilecekti.

28 Bakınız: Fahir Armaoğlu (1997), *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.263-264.

olmadığını ileri sürmüştür.²⁹ Zaten, Paris'teki konferansta büyük devletler, Osmanlı toprak bütünlüğünün muhafaza edileceğini garanti eden resmî bir teminat vermesiyle buna imkân olmadığını göstermiştir. Zira, büyük devletlerin çıkarları ve Avrupa'daki kuvvetler dengesi Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünün devamını gerektirmiştir. Bunu, Rusya'nın istiklal hareketlerini şiddetle bastırdığı Lehistan'daki, Avusturya ve İtalya'nın Venedik'teki politikaları açık bir şekilde göstermiştir.³⁰

Kemal Bey yukarıda sözü edilen Eflâklıların taleplerini devletler hukuku açısından ele almış ve Eflâk'ın idaresinin yabancı bir prens bırakılmasının 'devlet içinde devlet' yaratılmasından başka bir şey ifade etmeyeceğini ileri sürmüştür. Buna dair görüşlerini ve itirazlarını şöyle ortaya koymuştur:

"Böyle bir prens a'za-yı hanedanını bir başka mülkte metbu'-ı müstakil görüb dururken bi'l-ihiyar kendisi bir idare-i tabi'anın riyasetine kana'at etmek nasıl me'mul olunur. Kaldı ki istenilen ecnebi prensin mahkeme-i düveliyyeden tebrikname-i cülus makamında bir ahd-ı istiklale na'il olmayınca Memleketeyn için ne fa'idesi görölmek ihtimali vardır. Garaz hüsn-i idâre ise mu'teberân-ı memlekette buna muktedir bir adam yok mudur ki Avrupa hanedanlarına müraca'at olunuyor. Eflak kıt'ası zaten serbesti-i idâre-i dahiliye hukukunu ha'iz olmak cihetiyle içlerinden intihab edecekleri voyvodayı her halde vazifesi da'iresinden çıkmamağa icbar etmek ve daha olmaz ise ârâ-yı 'umûmiye ile yedine tevdi' olan idâreyi yine ârâ-yı 'umûmiye ile istirdad eylemek ellerindedir. Bu babda metbu'-ı mufahhamlarıyla düvel-i zâmineden dahi mu'âvenet görürler. Hal böyle olunca re's-i idâreye ecnebi bir prens götürmek mensub olduğu hanedan ile müttetiklerinden hîn-i hacetde efkâr-ı milliyelerine karşı durabilecek bir mu'âriz peyda etmek değil midir."

Bu görüşlerini serdederken de *Orup* gazetesinden aldığı şu imalı ifadeye yer vermiştir: "Avrupa hükümdar hanedanlarından size bir prens gönderilmek talebinde devam ederseniz ihtimal ki, hükümdar yerine memleketinize

29 *Tasvir-i Efkâr*, "Memleketeyn Mes'alesine Dair ...", 11 Sefer 1283, Nu.399, s.2, stn.2.

30 *Age*, "Memleketeyn'e dair...", 17 Mart 1283, Nu.376, s.1, stn.1. Kemal Bey, başka bir yazısında Memleketeyn halkının bir talebi olarak Prens Şar'ın idaresinin bazı Avrupa gazetelerinde gündeme getirilmesi üzerine meseleyi uluslararası hukuk açısından ele alarak büyük devletlerin sömürge siyaseti ile şu şekilde mukayese etme yoluna gitmiştir. "Ve birtakım gazeteler maslahata olmuş bitmiş nazarıyla bakarak Prens Şar'ın tasdikini re'y etmekte iseler de böyle bir fi'il bunca hukuka galib tutulduğu takdirde medeniyetin âsâr -ı bedi'asından olan mukavelât-ı düveliyenin hiç hükmü kalmayub silaha güvenen istediği mu'amele-i gasbâneyi icra edeceği ve İngiltere devleti Hindistan'ın ve Fransa'nın Cezayir'in ve Rusya Lehistan'ın ve Avusturya Macaristan ve Venedik'in ve Prusya dükalıkların istiklalini i'lan etmedikçe Avrupa'da milletlerin arzusu ahkâm-ı 'uhûde müreccih olduğu iddi'a olunamayacağından..." *Tasvir-i Efkâr*, "Memleketeyn Mes'alesine Dair ...", 11 Sefer 1283, Nu.399, s.2, stn.2.

bir ordu gönderile.”³¹ Bu yazısından yaklaşık bir ay sonra “Memleketeyn’de yabancı bir prensin idaresi” konusunda yaptığı başka bir değerlendirme yazısında bunun “zımnın ilân-ı istiklâl bir numûne göstermek”ten başka bir şey ifade etmeyeceğini belirtmiştir.³²

Kemal Bey, her şeye rağmen Eflâk ahalisinin mevcut antlaşmalara ve kuvvetler dengesine karşı olan taleplerinde ısrar etmesi durumunda, Babıali’nin hukukunu korumak yolunda silah gücüne başvurma hakkına sahip olduğunu belirtmiştir.

“Çünkü devletce hak sözün tesiri görülmeyen da’vada hükm-i kat’i kılıcın hakkıdır. Ama şu asr-ı temeddünde tenvîr-i âlem-i insaniyet eden böyle bir sabah safâ-yı asâyîş içinde me’ûldür ki bu fırtına dahi afâk-ı havâdisde kan gösterecek bir hale gelmeye zira düvel-i mu’azzamanın ekseriyet-i ârâsı devletin tervic-i müdde’asına ma’ildir.”

Bununla beraber, Babıali’nin Memleketeyn’deki hukukunun muhafazasının ancak politika meydanında “metanet ve dekâyıkşinaslık” gösterilerek mümkün olacağına inanmıştır.³³

5.1. Memleketeyn Meselesi Üzerinde *Etoil d’Orient* Gazetesiyle Münakaşa

Memleketeyn meselesinin *Tasvir-i Efkâr* ile Fransız *Etoil d’Orient* gazetesi arasında dikkate değer bir polemik konusu olduğu görülmektedir. *Etoil d’Orient* gazetesine cevaben *Tasvir-i Efkâr*’da yayımlanan yazılar Kemal Bey’in kaleminden çıkmıştır. Bu vesileyle Kemal Bey cevabî yazılarında, Memleketeyn meselesinin özellikle hukuksal ve uluslararası ilişkiler yönünü etraflıca değerlendirmeye çalışmıştır.

İki gazete arasındaki polemik, *Tasvir-i Efkâr*’ın 390 numaralı nüshasında yer alan Memleketeyn meselesine dair bir yazının *Etoil d’Orient* gazetesindeki bir makaleye konu edilmesiyle başladığı anlaşılmaktadır. Öyle ki, *Etoil d’Orient*, *Tasvir-i Efkâr*’ı kendisine “düşman zannederek”, onun “efkâr-ı milliyet ve muhabbet-i vataniyesine” dokunacak surette “hasmâne” bir yol tutmuştur. Bu nedenle, *Tasvir-i Efkâr*’da, haksız yere kendilerine karşı yapılan bu menfur saldırıya karşı koymak için doğal olarak savunma ve cevap hakkının kullanılması yoluna gidildiği belirtilmiştir.³⁴

Tasvir-i Efkâr, meselenin uluslararası hukuk çerçevesinde ele alınması gerektiği ve dolayısıyla “düvel-i mu’azzamanın defe’atle tekerrür etmiş olan ârâ-yı ‘umumiyesine kulak asmayanlara topdan başka isma’-ı kelam edecek

31 Age, “Memleketeyn’e Dair...”, 17 Mart 1283, Nu.376, s.1, stn.2.

32 Age, “Memleketeyn Mes’elesine Dair...”, 11 Sefer 1283, Nu.399, s.1, stn.2.

33 Age, “Memleketeyn’e Dair...”, 17 Mart 1283, Nu.376, s.2, stn.1.

34 Age, “Etoil d’Orient Memleketeyn Mes’elesinin...”, Nu.395, s.1, stn.1.

bir şey bulunamayacağına" dair görüşüne *Etoil d'Orient*'in "Tasvir-i Efkâr'ın topu yalnız mürekkeble doludur. Olsa olsa Memleketeyn ahali kadar dahi müttehim olmayan bir kâğıdı karalayabilir" şeklindeki alaysı cevabını hayli önemseydiğini 395 numaralı nüshasında göstermiştir. Çünkü burada *Tasvir-i Efkâr* haklı olarak Memlekeyteyn meselesinin çözümünün hukuk dairesinde olması gerektiğini, aksi durumda çözümün ancak kuvvet kullanmakla mümkün olacağını öngörmüştür. Bu nedenle meselenin esası, takip edilmesi gereken yol ve yöntemi ihtiva eden görüşe karşı *Etoil d'Orient*'in çıkışı önemle ele alınmış ve aynı üslûpla mukabele edilmiştir:

"Hasmımız top lafzıyla *Tasvir-i Efkâr*'ın kalemine ima eder. Fi'l-hakika derûnunda mürekkebden başka bir şey yoktur. Fakat mademki sedâsı hakkaniyetle çıkar, me'mul ederiz ki, açılan mu'areze meydanında silâh-ı galibiyet olur ve yalnız kâğıdı değil suret-i hakda görünerek iltizam ettiği tarafdarlık cihetiyle Eflâklılardan ziyade müttehim olan *Etoile d'Orient*'i dahi karalayabilir."³⁵

İki gazete arasındaki en uzun münakaşa konularından biri Rusya'nın Memleketeyn meselesindeki konumu ve politik tavrı olmuştur. *Tasvir-i Efkâr*, "şimdiki halde Rusya dahi tecavüzden ziyade tahaffuza mecbur olduğu için" mealindeki ifadesinin *Etoil d'Orient* tarafından "devlet-i müşarünileyha memalik-i mücâvereye tecâvüz etmeyi hayaline bile getirmedikten başka kendini hâl-i tahaffuzda tutmağa mecburdur" şeklinde bir cümleye tahvil edilmesini "muhatapı anlayamamak" olarak tanımlamış ve Rusya'nın tuttuğu yolu izaha çalışmıştır. Bu çerçevede Rusya'nın tahaffuza mecburiyetinin olduğunu, ancak hiçbir zaman kendine komşu ülkelere saldırmayı aklından çıkarmadığını ileri sürmüştür. Buna da Lehistan'daki Rus politikasını delil göstermiştir:

"...meburiyet bahsine delil isteniyor ise Avrupa'da eylevm galeyanda olan milliyet efkârını ihtar etmek kifayet eder. Acaba bu efkârın tehyiciyle bugünkü günde umûmen Avrupa silah altında iken Rusya devleti Lehistan gibi ba'zı memleketde bir karışıklık çıkarmak hususuna mı ziyade itina eder. Yahud Memleketeyn'in gasbına mı?"³⁶

Memleketeyn meselesinin taraflar arasındaki tartışmanın can alıcı konularından biri de "Babıali'nin Memleketeyn'e asker sevki" hususudur. *Tasvir-i Efkâr*, bu konuda Memleketeyn üzerindeki "mülkdarlık hakkı" nedeniyle Babıali'nin "Avrupa'nın ârâ-yı müttehidesiyle" Memleketeyn'e asker sevkine hakkı bulunduğu vurgu yapmıştır. Buna karşılık Memleketeyn'de hiçbir hakkı ve hukuku bulunmayan Rusların "Osmanlı askerlerinin Memleketeyn'e sevki durumunda" Purut nehrini geçerek saldırıya geçmesinin gayrimeşru bir hareket olacağı belirtilmiştir.

35 Age, "Etoil d'Orient Memleketeyn Mes'elesinin...", Nu.395, s.1, stn.2.

36 Age, "Etoil d'Orient Memleketeyn Mes'elesinin...", Nu.395, s.1, stn.2-s.2, stn.1.

Tasvir-i Efkâr, "Babıali'nin Memleketeyn'e asker sevki" konusundaki *Etoil d'Orient*'in tavrını temelde "bugünkü günde hareketleri Saltanat-ı Seniyye'nin menafi' ve metâlibine tamamı tamamına muhalif olan Eflak ahalisinin âmâline *Etoil d'Orient*'in her dürlü hudud-ı cevazı tecavüz edecek kadar iltizamkârane (surette) tarafdar olmaktan" ibaret olduğunu ileri sürmüştür. Farklı delillerle *Etoil d'Orient*'in "asker sevki" hususundaki itirazı ve menfi tavrı ortaya konulurken, özellikle "Türki" gazetesinin bir makalesine karşı çıktığı sırada "bu suret Devlet-i Aliyye'yi Memleketeyn üzerinde olan hukukundan mahrum eder. Ve Paris Mu'ahedesini imza eden devletleri muhabbetden mü'ebbeden dûr eyler" şeklindeki görüşü ayrıca ele alınmıştır. *Tasvir-i Efkâr*, bu görüşe Paris Konferansı'nda Babıali'nin "Memleketeyn hakkında icâb eden mu'amele-i mülkdâriyi icra etmek hukukunun dahi muhafazasını şamil olan protestosunun" kabul olunmasıyla zaten itibar edilemeyeceğini belirtmiştir. Bununla beraber *Etoil d'Orient* "Memleketeyn'e idhal-ı asker re'yini bu kadar telaş ile bi'd-defe'at cerh ve takbih etmiş iken buna mukabil nasıl tedbir ittihaz olunmak lazım geleceğine da'ir bir mütalaa" getirmemekle itham edilmiştir.³⁷

Nihayette, Kemal Bey, *Tasvir*'deki yazılarında *Etoil d'Orient*'i tutumuyla Rus çıkarlarına çanak tutan Rus taraftarı olmakla itham etmiştir. "Asker sevki" konusundaki ateşli münakaşa *Tasvir-i Efkâr*'ın sonraki sayılarında da devam ettirilmiştir.³⁸ *Tasvir-i Efkâr*, "asker sevki" konusunda *Etoil d'Orient*'in "Ruslarla" müşterekliğine kanidir ve Rusya'nın Osmanlı hukuku aleyhine olarak Memleketeyn'deki karışıklığa destek vermesi durumunda Osmanlı devletinin "Memleketeyn'de ahkâm-ı uhûdun i'adesini daha mübrem bir mecburiyetle talep etmek ihtiyacında bulunmasını" istemiştir.³⁹

5.2. Memleketeyn ve Balkan Slavları

19. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Yunanlıların bağımsızlıklarını kazanmaları Balkanlardaki Slav unsurlarını Osmanlı devletinden ayrılmaya yönelik bir beklentiye ve çabaya sevk etmişti. Namık Kemal, Bulgarlar, Sırlar ve Karadağlıların bu yöndeki istek ve taleplerine fiilen tanık olmaktaydı. Balkanlardaki gelişmeleri dikkatle takip ettiğini gösteren bazı önemli yazılar kaleme almıştır.⁴⁰ Kemal Bey Balkan sorununda Rusya'ya merkezi bir rol vermiştir.

37 *Age*, "Etoil d'Orient Memleketeyn Mes'elesinin...", Nu.395, s.3, stn.1-2.

38 Bakınız: *Age*, "Memleketeyn", 4 Haziran 1283, Nu.397, 9 Haziran 1283, Nu.398. *Etoile d'Orient*'in "Rus taraftarlığı" isnadı karşısında sükut etmesini *Tasvir-i Efkâr*, "ayn-ı ikrar" kabul etmiştir.

39 *Age*, "Memleketeyn", 9 Haziran 1283, Nu.398, s.2, stn.2.

40 Örneğin bakınız: *Hürriyet*, "Bulgar hükümeti", 29 Eylül 1868, Nu.14, s.3-5; *Tasvir-i Efkâr*, "Karadağ", 20 Rebiyü'l-evvel 1283, Nu.410; 23 Rebiyü'l-evvel 1283, Nu.411; *İbret*, "Yine mi Sırbistan?", 12 Ramazan 1288, Nu.52.

Ona göre "...Rusya, Girid ayaklanmasına destek verdiği gibi, Bulgaristan ve Sırbistan ve Karadağ içlerindeki casuslarına yeniden teşvikât ile ifsad-ı ahâliye bez-i makdûr etmek için bayağı suret-i aleniyyede himmet ederek" Slav ihtilalini beslemiştir.⁴¹ Bu sırada çok konuşulan ve Osmanlı devleti için önemli bir sorun olarak görülen "Slav İttihadı" meselesi, yazılarında önemle üzerinde durduğu konulardan biri olmuştur. Kemal Bey, Slav İttihadı'nı Rusya'nın bir yayılma aracı olarak görmüş, ancak bu ittihadın gerçekleşebileceğine ihtimal vermemiştir.⁴²

Kemal Bey, Slavlar arasındaki fikrî ve siyasî gelişmelerin Osmanlı devletinin Avrupa'daki bekası açısından hayati önem taşıdığını düşünmüştür. Bu bakımdan Memleketeyn'in Balkanlar'daki Slav hareketinin beslendiği bir üs olma özelliğine işaret etmiştir:

"Bunlardan başka bir de Bulgar takımı vardır ki memleketin mü'esses olan nizamât-ı serbestanesinden istifade ile Tuna'nın beri yakasındaki Bulgarların kasaba-i kahire-i Osmaniyye'den halâsı esbabını istihsale çalışırlar. Bu Bulgarlar yirmi seneden beri tedric ile hükümet-i hâzıranın zulmünden karşı tarafa firar ederek Tuna sahilinde bir küçük emlak ve arazi edinmiş ve kesb-i servet ve yesâr etmiş olduklarından bir vakitten beri memleketde tecemmü' ile Balkan'a geçen haydutlar bunların arazisinde toplanıp silahlandıktan sonra beri yakaya nakl ederler."⁴³

Bu itibarla Memleketeyn'in Bulgarlar gibi Sırlar için de bir ihtilal merkezi olduğuna dikkat çeken Kemal Bey, Tuna bölgesinde tedbir alınarak Balkanlar'ın bölge ile bağlantısının kesilmesi gerektiği konusunda Babıali'ye uyarıda bulunmuştur.⁴⁴

Diğer taraftan Kemal Bey, Memleketeyn meselesinin etkileri konusunda da ciddi endişeler duymuştur. Ona göre, Memleketeyn'de yakılan ateş bütün Balkanları içine alacak bir yangına dönüşebilirdi. Bu bakımdan Memleketeyn meselesinin Balkan Slavları üzerinde meydana getireceği etkiyi şu şekilde ifade etmiştir.

41 *Hürriyet*, "Memâlik-i Osmaniyye'nin Yeni Mukâsesmesi", 9 Kasım 1868, Nu.20, s.2.

42 "Rusya'ya gelince İslav ittihadı vakı'a anın için mültezim olan maksad-ı istilâyı bir dereceye kadar fi'ile çıkarmaya alet olabilir. Fakat ka'ide-i ittihadı temessük etmek hiçbir vakit öyle bin türlü akvâm-ı mahkûmeden tereküb etmiş bir milletin kârı değildir. Rusya nasıl İslav ittihadı üzerine te'sis-i müdde'a ederek Avrupa'ya karşı ele silah alabilsin ki, hâlâ pâyitahtı civarında bulunan köyler İslav değildir. İdaresi altında 12 milyon Lehli ve fütuhât-ı cedidesiyle beraber 15 milyondan ziyade Türk ve Tatar var. Bundan başka hükümetde bulunan Almanlar, İsklavanlar, Dağıstanlılar, Acemler, Abazalar, Çerkesler, Ermeniler, Gürcüler hesab olursa 10 milyonu tecavüz eder." *İbret*, "Şimdiki Politika", 7 Kanun-ı evvel 1288, Nu.75, s.1, stn.3.

43 *Hürriyet*, "Memleketeyn Ahvâli", 12 Ekim 1868, Nu.16, s.3, stn.2.

44 "Ma'mafih me'mûl olan ikdamâtın bezl ve sarfında madem ki arada Tuna nehri vardır Memleketeyn'de haydud tahaşşud ve naklinin men'i kabil olub lâkin Sırbistan ile arada böyle hatt-ı fâsıl olmamağla asıl Babıali'nin nazar-ı dikkati bu tarafa atf edilmek muktezâ-yı ihtiyatkârî ve basirettir." *Hürriyet*, "Memleketeyn Ahvâli", 12 Ekim 1868, Nu.16, s.4, stn.1.

"...bi'l-farz (Saltanat-ı Seniyye) ba'zı mütala'aya mebni şimdi tahammül etse dahi bu vechle Eflâk ve Buğdan'da efkâr-ı cedide ashâbı bir kat daha şımarıp İslav milletinin birden bire umûmen istiklali mümkün olmaz ise bari buna mukaddime olarak şimdilik Memleketeyn'i taht-ı tabi'iyetten çıkarmak emelini ilerü götürmekden bir an hali kalmayacakları bedâhetde olduğundan bu gün vukû'undan ihtiraz olunan netice bir müddet sonra bi't-tabî' meydana gelecektir."⁴⁵

6. Sonuç

Namık Kemal'in devletin ve toplumun siyasî sorunlarına dair kaleme aldığı yazıları, kendisinin çağını tahlilde oldukça ileri düzeyde bir bilgi birikimi ve muhakeme yeteneğine sahip olduğunu göstermiştir. Zaman zaman Avrupa basınından yaptığı aktarımları ve görüşlerini belgelere dayandırması onun entelektüel ve bilimsel yapısına işaretler. O düşüncelerini teoriden uygulamaya geçirmesi yönüyle dönemine damgasını vuran Tanzimat aydınlarından biri olmuştur. Muhteva itibariyle kapsamlı ve kuşatıcı olan yazıları faydacıdır. Devletler arasındaki ilişkilerin çıkar zemininde geliştiği prensibinden hareketle, Osmanlı devletinin toprak bütünlüğü ve bekası için "denge" politikasının gerekliliğine inanmıştır. Bununla beraber başarılı bir dış politikanın, devletin modern bir düzene sahip olması, dolayısıyla da iç bünyesinin sağlamlığına bağlı olduğunu düşünmüştür. Bu yöndeki görüşleri uyarıcı ve yönlendiricidir. Etkili üslubunun Babialı üzerinde yaptığı ciddi etki muhakkaktır. Dış siyasette Osmanlı devleti için en büyük tehdit ve tehlikenin Rusya'dan geldiği ve geleceği yönündeki düşüncesi onu, 1876-1878 arasında Rusya'nın Balkan sorununa müdahalesinde ve sonraki süreçte haklı çıkarmıştır. Yine bir bağımsızlık sorunu olarak gördüğü Memleketeyn meselesi ve Balkan Slavları konusundaki tespitleri de onun ileri görüşlü bir kişiliğe sahip olduğunu göstermiştir.

Kaynaklar

A- Namık Kemal'in gazetelerdeki makaleleri

Hadîka, "Şimâle Nim Nigâh", 18 Kanun-ı evvel 1289, Nu.26.

Hürriyet, "Bulgar hükümeti", 29 Eylül 1868, Nu.14.

Hürriyet, "Memleketeyn Ahvâli", 12 Ekim 1868, Nu.16.

Hürriyet, "Memâlik-i Osmaniye'nin Yeni Mukâsesesi", 9 Kasım 1868, Nu.20.

Hürriyet, "İngiltere Hariciye Vekili...", 30 Kasım 1868, Nu.23.

Hürriyet, "Hasta Adam", 24 Kanun-ı evvel 1285, Nu.24.

İbret, "Yine mi Sırbistan?", 12 Ramazan 1288, Nu.52.

İbret, "Asya'nın Hali", 2 Teşrin-i sani, 1288, Nu.53.

İbret, "Şimdiki Politika", 7 Kanun-ı evvel 1288, Nu.75.

45 *Tasvir-i Efkâr*, "Memleketeyn Mes'alesine Dair...", 11 Sefer 1283, Nu.399, s.2, stn.2.

- Tasvir-i Efkâr*, "Hareket-i Fikriye ...", 10 Teşrin-i Evvel 1283, Nu.430.
Tasvir-i Efkâr, "Şimdiki Halde Herkesin...", 14 Mart 1283, Nu.375.
Tasvir-i Efkâr, "Memleketeyn'e Dair...", 17 Mart 1283, Nu.376.
Tasvir-i Efkâr, "Etoil d'Orient Memleketeyn Mes'elesinin...", Nu.395.
Tasvir-i Efkâr, "Memleketeyn", 4 Haziran 1283, Nu.397.
Tasvir-i Efkâr, "Memleketeyn", 9 Haziran 1283, Nu.398.
Tasvir-i Efkâr, "Memleketeyn Mes'elesine Dair ...", 11 Sefer 1283, Nu.399.
Tasvir-i Efkâr, "Karadağ", 20 Rebiyü'l-evvel 1283, Nu.410.
Tasvir-i Efkâr, "Karadağ", 23 Rebiyü'l-evvel 1283, Nu.411.

B- Namık Kemal'in *Makâlât-ı Siyasiye ve Edebiye*'deki makaleleri

- Namık Kemal, (1327) "İmtizâc-ı Akvâm", *Makâlât-ı Siyasiye ve Edebiye*, İstanbul.
Namık Kemal (1327), "Hasta Adam", *Makâlât-ı Siyasiye ve Edebiye*, İstanbul.
Namık Kemal (1327), "Şark Meselesi", *Makâlât-ı Siyasiye ve Edebiye*, İstanbul.

C-Telif Eserler

- Akün, Ö.Faruk (1993), "Namık Kemal", *İslam Ansiklopedisi*, c.9, İstanbul, s.55-72.
Armaoğlu, Fahir, (1997), *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
Cebesoy, Ali Fuad, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İstanbul, İnkılap Kitabevi.
Dizdaroğlu, Hikmet (1995), *Namık Kemal: Hayatı-Sanatı-Eserleri*, Varlık Yayınları, İstanbul.
Ebuzziya Tevfik (1304), *Namık Kemal*, İstanbul.
Ebuzziya Tevfik (2006), *Yeni Osmanlılar-İmparatorluğun Son Dönemindeki Genç Türkler, Günümüz Türkçesine Uygulayan: Şemsettin Kutlu, Pegasus Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.*
Ekrem, Ali (1999), *Namık Kemal*, MEB Yayınları, İstanbul.
Göçgün, Önder (1987), *Nâmık Kemâl*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları:838, Ankara.
Göçgün, Önder (1991), "Namık Kemâl'in Devlet İdeali ve Devletler Arası Münasebetler Hakkındaki Görüşleri", *Türk Edebiyatı Araştırmaları*, c.1, Selçuk Üniversitesi Yayınları No:90, Konya, s.207.
Kaplan, Mehmet (1948), *Namık Kemal*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
Kuntay, Midhat Cemal (1944), *Namık Kemal: devrinin insanları ve olaylar arasında, C.1: politika: Namık Kemal'in Sofya dönüşünden Avrupa dönüşüne kadar 1857-1870*, Maarif Vekâleti, [Ankara].
Süleyman Nazif (1922), *Namık Kemal*, İstanbul.
Tütengil, Cavit Orhan (1985), *Yeni Osmanlılar'dan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği (1867-1967)*, Belge Yayınları:31, İkinci Baskı, İstanbul.